

Artykuły

JERZY SOJKA¹

[HTTPS://ORCID.ORG/0000-0003-1154-5658](https://orcid.org/0000-0003-1154-5658)

Rocznik Teologiczny
LXV – z. 3/2024
s. *95-*120
DOI: 10.36124/rt.2024.20

„Konkordia leuenberska” a polskie Kościoły ewangelickie

„Leuenberg Agreement” and Polish Evangelical Churches

Słowa kluczowe: Konkordia leuenberska, Wspólnota Kościołów Ewangelicznych w Europie, Kościół Ewangelicko-Augsburski w RP, Kościół Ewangelicko-Reformowany w RP, Kościół Ewangelicko-Metodystyczny w RP, ekumenizm

Keywords: Leuenberg Agreement, Communion of Protestant Churches in Europe, Evangelical Church of the Augsburg Confession in Poland, Evangelical Reformed Church in Poland, Evangelical Methodist Church in Poland, ecumenism

Streszczenie

Celem tekstu jest przeanalizowanie znaczenia „Konkordii leuenberskiej” dla Kościołów ewangelickich w Polsce: Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego, Kościoła Ewangelicko-Reformowanego i Kościoła Ewangelicko-Metodystycznego. Analiza przeprowadzona została w trzech kontekstach. Po pierwsze relacji między „Konkordią leuenberską” a bilateralnymi porozumieniami wprowadzającymi między polskimi Kościołami wspólnotę ołtarza i ambony. Po drugie w kontekście pytania o wpływ „Konkordii leuenberskiej” na formułowane w polskiej debacie ewangelickiej postulaty stworzenia polskiego zjednoczonego Kościoła protestanckiego. Po trzecie w kontekście recepcji „Konkordii leuenberskiej” i dorobku Wspólnoty Kościołów Ewangelickich w Europie w życiu polskich Kościołów ewangelickich.

¹ Dr hab. Jerzy Sojka, Wydział Teologiczny Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej w Warszawie.

Abstract

The aim of the text is to analyze the significance of the “Leuenberg Agreement” for the Evangelical Churches in Poland: the Evangelical Church of the Augsburg Confession in Poland, the Evangelical Reformed Church in Poland and the Evangelical Methodist Church in Poland. This was analyzed in three contexts. Firstly, the relationship between the “Leuenberg Agreement” and bilateral agreements introducing the community of altar and pulpit between Polish Churches and the “Leuenberg Agreement”. Secondly, in the context of the question about the influence of the “Leuenberg Agreement” on the proposals for the creation of a Polish united Protestant Church formulated in the Polish evangelical debate. Thirdly, and finally, the reception of the “Leuenberg Agreement” and the achievements of the Communion of Evangelical Churches in Europe in the life of Polish Evangelical Churches.

W 2023 roku swoje 50-lecie obchodził jeden z najważniejszych dokumentów ekumenicznych w Europie – „Konkordia leuenberska”. Jej podpisanie wprowadziło wspólnotę kościelną między Kościołami tradycji: luterańskiej, reformowanej i unijnej, a także waldensami i braćmi czeskimi, co dało początek najpierw Leuenberskiej Wspólnocie Kościołów, a od 2003 roku Wspólnocie Kościołów Ewangelickich w Europie (dalej także jako WKEE). W jej skład od 1 stycznia 1997 roku wchodzi także Kościoły tradycji metodystycznej (Karski 2007, 140).

Jakie znaczenie „Konkordia leuenberska” ma dla polskich Kościołów ewangelickich: Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego, Kościoła Ewangelicko-Reformowanego i Kościoła Ewangelicko-Metodystycznego? By odpowiedzieć na to pytanie, należy po pierwsze zapytać o znaczenie tego dokumentu w kontekście bilateralnych porozumień luterańsko-reformowanych, reformowano-metodystycznych i luterańsko-metodystycznych, które podpisywano zanim te tradycje stawały się uczestnikami modelu opartego o „Konkordię leuenebrską”. Po drugie należy się przyjrzeć toczonyj w Polsce dyskusji o stworzeniu jednego Kościoła ewangelickiego. Po trzecie wreszcie – zadać pytania o recepcję dorobku Wspólnoty Kościołów Ewangelickich w Europie na gruncie polskim.

1. Porozumienia między Kościołami ewangelickimi

Na gruncie polskim wspólnotę kościelną między luteranami a reformowanymi wprowadzono w 1970 roku („Jedność Ducha w spójni pokoju...” 2016, 507-509), między reformowanymi a metodystami w 1990 roku („Deklaracja braterskiej współpracy...” 2016, 510-511), a między luteranami i metodystami w 1994 roku („Deklaracja współpracy...” 2016, 512-513). Pytaniem pozostaje, jakie znaczenie w kontekście tych porozumień wprowadzających wspólnotę ołtarza i ambony między Kościołami ewangelickimi w Polsce zanim zapadły ustalenia „Konkordii leuenberskiej” czy też jej poszerzenia na Kościoły metodystyczne, ma leuenberski model wspólnoty kościelnej? Poniżej spróbujemy na to pytanie odpowiedzieć najpierw w odniesieniu do porozumienia luterkańsko-reformowanego, a następnie zbiorczo do porozumień luteran i reformowanych z Kościołem metodystycznym.

1.1. Porozumienie luterkańsko-reformowane

Współpraca luterkańsko-reformowana w Polsce ma swój szczególny kontekst historyczny – jest nim „Zgoda sandomierska” z 1570 roku. Dla poniższych rozważań istotne są trzy fakty. Po pierwsze, była ona rozwiązaniem zastępczym, kiedy jedności konfesyjnej między trzema nurtami reformacji – luteranami, reformowanymi i braćmi czeskimi – nie udało się uzyskać w oparciu o polską adaptację Konfesji helweckiej II, czyli Konfesję sandomierską (Augustyniak 1994, 18-26; Bartel 1970; Małłek 1990). Po drugie jednak, stanowiła ona ramę współpracy trzech wyznań w XVI w. By to było możliwe, bo zadeklarowano w niej wzajemne uznanie nauki poszczególnych Kościołów za prawowierną i zgodną ze słowem Bożym (szczególnie w zakresie prawd o Bogu Ojcu, Trójcy, wcieleniu i usprawiedliwieniu) i odniesiono się relatywnie obszernie do kwestii sporu o Wieczerzę Pańską, proponując jej opis będący do przyjęcia dla wszystkich stron². Te ustalenia o charakterze

² Zawarte w tym fragmencie odwołania sięgały zarówno do Ojców Kościoła (Ireneusz), jak i do Konfesji saskiej Melanchtona z 1551 roku (Melanchton 1860, 369-468; artykuł o Wieczerzy Pańskiej na: 415-424).

doktrynalnym stały się podstawą ogłoszonej w „Zgodzie sandomierskiej” wspólnoty kościelnej. W tekście zadbano też o zdefiniowanie ram organizacyjnych współpracy trzech nurtów polskiej Reformacji w postaci wspólnych synodów generalnych (Jürgens, Daugirdas 2012, 17-20; Bartel 1970, 13-15; por. „Ugoda sandomierska...” 1970, 10-11).

To właśnie 400-lecie tego aktu zgody trzech wyznań w Rzeczpospolitej stało się impulsem, by nadać ramy konkretnego porozumienia stosunkom luterańsko-reformowanym w Polsce. Porozumienie zatytułowane „Jedność Ducha w spójni pokoju. Odezwa na 400-lecie Ugody Sandomierskiej” datowane jest dokładnie na 400 rocznicę XVI-wiecznej „Zgody sandomierskiej”, a więc na 14 kwietnia 1970 r. Na wstępie wprost przywołany jest ten akt zgody wyznaniowej między – jak ujęto to w tekście – „braćmi czeskimi, kalwinami i luteranami” („Jedność Ducha w spójni pokoju...” 2016, 507). Co interesujące, tekst porozumienia z 1970 roku podkreśla, że przedstawiciele trzech grup wyznaniowych ...podali sobie prawice do zgody, stwierdzając, że nauka zaprzyjaźnionych Kościołów jest zgodna ze Słowem Bożym. Uzgodniono, że w Komunii Świętej, która jest sakramentem jedności chrześcijan, wszystkie wyznania znajdują jedność z Jezusem Chrystusem, Panem Kościoła. Przyrzeczono sobie puścić w niepamięć wszystko, co naruszało i niszczyło przyjętą wtedy jedność wyznawców Jezusa Chrystusa. Nadrzędnym celem Zgody dla wszystkich poczynań tych trzech wyznań miało być „braterskie zjednoczenie i budowa Kościoła” („Jedność Ducha w spójni pokoju...” 2016, 507).

W dalszej części tekstu pojawiło się wskazanie na ekumeniczną doniosłość tego faktu, lepiej widoczną z perspektywy 400-letniej, a dalej autorzy formułują kluczową deklarację:

Gdy więc nadszedł dzień 400-lecia pamiętnego aktu, te same Kościoły, Ewangelicko-Augsburski i Ewangelicko-Reformowany w Polsce, odnawiają dotychczasową więź i przyrzekają sobie wzajemnie braterstwo i zgodę, zachowując jedność w duchu wspólnego Pana, Jezusa Chrystusa („Jedność Ducha w spójni pokoju...” 2016, 507).

Porozumienie między Kościołami z 1970 roku nawiązuje więc do XVI-wiecznego konsensusu doktrynalnego i chce być jego odnowieniem. Jednocześnie ten konsens uznany jest za na tyle doniosły, że wyciągnięte z niego zostały fundamentalne wnioski dla wspólnoty kościelnej między oboma wyznaniem:

Oba Kościoły pragną służyć wzajemnie swym wiernym tymi dobrami, które posiadają:

- Słowem Bożym przez wspólnotę kazalnicy,
- Sakramentami przez wspólnotę chrzcielnicy i Stołu Pańskiego („Jedność Ducha w spójni pokoju...” 2016, 508).

Te kluczowe słowa nie wyczerpuje jednak treści porozumienia. Znajdziemy w nim apel o wspólne obchody 400-setnej rocznicy na poziomie parafialnym, wpisanie tego aktu odnowy „Zgody sandomierskiej” w kontekst szeroko rozumianych działań na rzecz jedności Kościoła, a także potraktowanie „Zgody sandomierskiej” jako impulsu do jedności wszystkich wyznań protestanckich w Polsce. Porozumienie nie ogranicza się tylko do deklaracji wspólnoty ołtarza i ambony, ale wzywa również do pogłębienia wzajemnej współpracy:

We wszystkich zaś dziedzinach, jak na przykład w pracy Synodów, we wspólnym kształceniu duchownych, w programach nauczania religii i w wychowywaniu dzieci, we współpracy wydawnictw, w działalności społeczno-charytatywnej będą dążyły do zbliżenia, którego celem jest jedność Kościoła Chrystusowego w widzialnych kształtach. Pragniemy traktować możliwość braterskiej współpracy jak najrzetelniej i dbać o jej pogłębienie, nawiązując w ten sposób do dzieła rozpoczętego przed czterema wiekami i dając wyraz naszej gotowości do jego rozwijania („Jedność Ducha w spójni pokoju...” 2016, 508).

Myśl o współpracy na bazie wspólnoty kościelnej jest rozumiana tutaj możliwie szeroko i praktycznie.

W tym kontekście zaskakujący jest odbiór tego porozumienia w obu Kościołach. W komentarzach, jakie pojawiły się na łamach prasy ewangelickiej, wyraźnie można wyczuć dystans do doktrynalnej treści

porozumienia. Ze strony luterańskiej ks. Waldemar Preiss senior, do którego koncepcji zjednoczenia Kościołów ewangelickich jeszcze wrócimy, komentując porozumienie w wykładzie przedrukowanym na łamach „Zwiastuna Ewangelickiego”, pisał:

Podobnie jak Zgoda Sandomierska w istocie rzeczy nie tyle była pełną zgodą, ile raczej ugodą, tzn. pięknym, szlachetnym – ale tylko kompromisem – tak, wydaje mi się, i obecna Ugoda jest tylko pewnym kompromisem, zatwierdzającym zresztą istniejący od 25 lat stan faktyczny, który narzuciło samo życie [...] niezależnie od większego lub raczej mniejszego zaangażowania konfesyjnego zarówno duchowieństwa, jak i przede wszystkim świeckich członków obydwu Kościołów. Wydaje mi się, że nam do pełnej zgody we wszystkim, do pełnej integracji i całkowitego złączenia obydwu Kościołów jeszcze sporo brakuje. [...] Znamienne są wypowiedzi i stanowiska w poruszonej sprawie dzisiejszej młodszej generacji. Realne, konkretne, optymistyczne, praktyczne. Bez obciążenia balastem tradycji i odmiennym dogmatów i obrzędów (Preiss 1970, 303).

Natomiast ze strony reformowanej ks. Bogdan Tranda na łamach „Jednoty” pisał, że porozumienie zawiera w sobie wzajemne uznanie podstaw dogmatycznych, a jednocześnie stwierdzał:

W tej sytuacji należy stwierdzić, że skoro wzajemnie uznano wspólnotę Stołu Pańskiego, środek ciężkości zagadnienia przesunął się na inne sprawy niż interpretacja sposobu, w jaki Chrystus jest obecny w sakramencie (Tranda 1970, 5).

Dalej zaś postulował:

Wydaje się jednak rzeczą konieczną na nowo sformułować to, w co wierzymy, zgodnie z aktualnymi osiągnięciami wiedzy i zgodnie z duchem epoki, w której żyjemy. [...] Na podstawie ortodoksyjnego dogmatyzmu trudno będzie znaleźć porozumienie między dwoma kierunkami ewangelickimi. Dotychczas obowiązujące podstawy dogmatyczne są dobrze znane tylko wąskiej grupie specjalistów, natomiast ogół wiernych mniej się orientuje w subtelnościach teologicznych definicji, co wcale nie przeszkadza nikomu autentycznie przeżywać Komunię. Nowa epoka stawia przed nami nowe problemy. Sposób myślenia zmienił się

i to może ułatwić określenie nowej, wspólnej już drogi (Tranda 1970, 6-7).

W obu tych komentarzach powtarza się motyw konieczności zdania się na bardziej aktualny język i wrażliwość. W komentarzu ks. Waldemara Preissa seniora pojawia się motyw tymczasowości rozwiązania, zarówno „Zgody sandomierskiej”, jak i porozumienia z 1970 roku, które widzi jako wynik nie tyle przemyślanej działalności teologicznej czy ekumenicznej, ale pożądaną reakcję na zmiany sytuacji obu Kościołów po II wojnie światowej³. W komentarzu ks. Bogdana Trandy uderza dodatkowo konkluzja, że fakt zawarcia wspólnoty kościelnej potwierdza, że kluczowa kwestia dzieląca w XVI wieku – obecność Chrystusa w elementach sakramentu – nie jest już najważniejsza.

Powyższe komentarze pokazują, że w porozumieniu z 1970 roku zabrakło kilku elementów. Po pierwsze, aktualizacji teologicznego opisu fundamentów wspólnoty kościelnej. Tekst oświadczenia z 1970 roku przywoływał, co prawda, kluczowe stwierdzenie „Zgody sandomierskiej” dotyczące uznania nauki bratnich Kościołów za zgodną ze słowem Bożym oraz wskazywał na poszukiwania wspólnej formuły dotyczącej Wieczerzy Pańskiej. Czynił to jednak lakonicznie, markując jedynie znaczenie tych treści dla zawartego w XVI wieku, a odnawianego w XX wieku konsensusu. Nie podjęto żadnego wysiłku, by te formuły teologiczne wyrazić bardziej współczesnym językiem czy też ująć je w bardziej wyczerpujący sposób. To być może potęgowało wrażenie, że to teologiczne nawiązanie ma charakter jubileuszowo-historyczny i mogło prowadzić do wniosków, jakie wyżej formułował ks. Bogdan Tranda, zawierających w sobie dystans do wcześniejszej tradycji wyznaniowej.

Po drugie, w porozumieniu z 1970 zabrakło przemyślenia teologicznych fundamentów modelu jedności, jaki znalazł zastosowanie w odnawianej wspólnocie kościelnej. Można, co prawda, stawiać tezę,

³ Na temat współpracy Kościołów luterańskiego i reformowanego w Polsce od zakończenia II wojny światowej do roku 1970 por. Kłaczko 2010, 202-214; Józwiak 2019, 58-78; Kasprzycki 2018, 128-175

że w podsumowaniu ustaleń „Zgody sandomierskiej” zawarty jest *implicit* typowy dla luterńskiego czy reformowanego myślenia model oparty o zgodę co do *notae ecclesiae* – środków łaski, a więc Ewangelii (nauki o usprawiedliwieniu) i sakramentów: Chrztu Świętego i Wieczerzy Pańskiej. Wychodząc jednak w naszej ocenie z wzorcowych rozwiązań, jakie w tym względzie zaproponowała „Konkordia leuenberska” („Konkordia między Kościołami...” 2018, 31-34 {nr. 6-16.18-20}), należy stwierdzić, że nawiązania w samym tekście oświadczenia z 1970 roku do „Zgody sandomierskiej” są bardzo lakoniczne, podkreślające, że uznano wzajemnie swoją naukę (w całości) za zgodną ze słowem Bożym oraz wskazujące na szerszą, wspólną XVI-wieczną refleksję na temat Wieczerzy Pańskiej. Gdy powrócimy do samego tekstu „Zgody sandomierskiej”, do której odsyła dokument z 1970 roku, to należy stwierdzić, że podejmuje on tylko szerszą refleksję na temat Wieczerzy Pańskiej, kwestię usprawiedliwienia jedynie wspomina, nawiązując do rozstrzygnięć „Konfesji sandomierskiej” (*Konfesja sandomierska* 1995) i „Wyznania augsburskiego” („Wyznanie augsburskie” 2011), a zgoda co do Chrztu Świętego jest jedynie domniemana pośród innych zasadniczych artykułów nauki chrześcijańskiej (Jürgens, Daugirdas 2012, 17-20; Bartel 1970 13-15; por. „Uгода sandomierska...” 1970, 10-11).

W tym kontekście należy stwierdzić, że fakt pojawienia się „Konkordii leuenebrskiej” trzy lata po polskim oświadczeniu z 1970 roku był istotny także z perspektywy obu polskich Kościołów, które także złożyły swoje podpisy pod konkordią z 1973 roku. „Konkordia leuenberska” dostarczyła języka wspólnego opisu kluczowej dla wspólnoty kościelnej zgody co do Ewangelii i sakramentów. Co więcej, dokonała tego w ramach przemyślanego modelu jedności, który nie tylko rozstrzygał stosunki między Kościołami-sygnatariuszami, ale również w przemyślany sposób podkreślał ciągłość z tradycją konfesyjną wszystkich zaangażowanych w to porozumienie tradycji. W kontekście polskich wysiłków na rzecz jedności między tradycją luterąską i reformowaną należy wskazać, że „Konkordia leuenberska” nie tylko uzupełniła zaniedbany

w nich komponent teologiczny, ale również dostarczyła szerszego opisu relacji między oboma Kościołami:

Między naszymi Kościołami występują znaczne różnice w formach nabożeństwa, typach pobożności i w ustroju kościelnym, często odczuwane w zborach bardziej niż tradycyjne różnice doktrynalne. Mimo to, pozostając wierni Nowemu Testamentowi i reformacyjnym kryteriom wspólnoty kościelnej, nie jesteśmy w stanie dostrzec w tych różnicach czynnika, który uzasadniałby podział kościelny („Konkordia między Kościołami...” 2018, 36 {nr 28}).

Także element praktyczny rozstrzygnięć porozumienia z 1970 roku doczekał się interesującego rozwinięcia w rozważaniach „Konkordii leuenberskiej” na temat „Urzeczywistnienie wspólnoty kościelnej” („Konkordia między Kościołami...” 2018, 37-39 {nr. 35-49}).

Podsumowując, „Konkordia leuenberska” stała się więc ramą interpretacyjną dla polskich wysiłków ekumenicznych. Dzięki niej to co, idąc za ks. Waldemarem Presissem seniorem, miało charakter tymczasowego kompromisu, zyskało solidne teologiczne umocowanie w refleksji nad właściwym ewangelicyzmowi modelem jedności.

1.2. Porozumienia luterańsko-metodystyczne i metodystyczno-reformowane

Podobną konkluzję jak powyższa można odnieść do porozumień, jakie w pierwszej połowie lat 90. zawarto między reformowanymi a metodystami i luteranami a metodystami. Oba porozumienia cechuje podobna lakoniczność jak to z 1970 roku. Jednak fakt podpisania przez polskich reformowanych i luteran „Konkordii leuenberskiej” można postrzegać jako czynnik, który spowodował, że tym razem oba porozumienia odwołują się do klarownego modelu jedności Kościoła – nie ma w żadnym z nich problemu ze wskazaniem, że opierają się na zgodzie co do Ewangelii i sakramentów.

Interesujące jest przy tym rozłożenie akcentów. Porozumienie reformowano-metodystyczne z 1990 roku odwołuje się do wspólnych

treści wiary, przy czym w przypadku rozumienia Ewangelii robi to zdecydowanie lakonicznie:

...potwierdzamy też zasadniczą zgodność rozumienia posłannictwa Ewangelii („Deklaracja braterskiej współpracy...” 2016, 510).

Przy nieco szerszym ujęciu kwestii sakramentów:

...uznajemy wzajemnie wartość udzielanego Chrztu jako znaku wyznania wiary, odrodzenia i nowego życia, pragniemy wspólnie przystępować do Stołu Pańskiego na znak odkupienia przez śmierć Chrystusa, gdy przez wiarę przyjmujemy Ciało i Krew naszego Pana („Deklaracja braterskiej współpracy...” 2016, 510).

W przypadku porozumienia luteransko-metodystycznego z 1994 roku mamy odwrotną sytuację. Nieco rozwinięto kwestię wspólnego rozumienia Ewangelii:

Wyznajemy wspólnie, że według Pisma Świętego usprawiedliwienie jest dziełem Boga w Chrystusie. Usprawiedliwieni jesteśmy z łaski przez wiarę w Syna Bożego, a nie na podstawie własnych zasług („Deklaracja współpracy...” 2016, 512).

Przy jednoczesnym zupełnie lakonicznym potraktowaniu zgody co do sakramentów:

Potwierdzamy zgodność posłannictwa Ewangelii, uznajemy ważność udzielanego w obu Kościołach Sakramentu Chrztu Świętego i Wieczerzy Pańskiej oraz prawomocność ordynacji duchownych („Deklaracja współpracy...” 2016, 512).

Ponownie więc lakoniczność ujęć kluczowych zagadnień teologicznych powoduje, że wypełnienie ich treścią jest możliwe dopiero z perspektywy przystąpienia Kościołów metodystycznych (w tym Konferencji Centralnej Europy Środkowej i Południowej Zjednoczonego Kościoła Metodystycznego, którego częścią jest polski Kościół Ewangelicko-Metodystyczny) w 1997 roku do ówczesnej Leuenberskiej Wspólnoty Kościołów. To powoduje, że powyższe lakoniczne sformułowania polskich porozumień należy czytać w kontekście tego, co o wspólnocie kościelnej mówi sama „Konkordia leuenberska” oraz akt przystąpienia do WKEE

Kościółów metodystycznych (por. „Kościół metodystyczny w Europie...” 2005). Przynależność do Wspólnoty Kościołów Ewangelickich w Europie stanowi zatem teologiczną ramę interpretacyjną wspólnoty kościelnej między wszystkimi tradycjami polskiego ewangelicyzmu: luterancką, reformowaną i metodystyczną.

Na koniec warto także odnotować dwa elementy analizowanych porozumień („Deklaracja braterskiej współpracy...” 2016, 510-511; „Deklaracja współpracy...” 2016, 512-513) zbieżne z obserwacjami poczynionymi już względem porozumienia luterancko-reformowanego z 1970 roku. Po pierwsze, wprowadzenie wspólnoty kościelnej pozostawia Kościołom różnorodność, która nie jest widziana jako czynnik naruszający jedność Kościoła („Konkordia między Kościołami...” 2018, 36 {nr 28}). Po drugie, nie ograniczają się one jedynie do zdefiniowania teologicznych podstaw wspólnoty kościelnej, ale również odnoszą się do jej rozwijania poprzez praktyczną współpracę na możliwie wielu polach. Także tutaj mamy więc do czynienia z intuicjami, które zostały szerzej opisane w „Konkordii leuenberskiej” w części poświęconej „Urzeczywistnieniu wspólnoty kościelnej” („Konkordia między Kościołami...” 2018, 37-39 {nr. 35-49}).

2. Koncepcje zjednoczenia Kościołów protestanckich w Polsce

Pytanie o jedność polskiego protestantyzmu towarzyszyło polskim reformowanym i luteranom nie tylko w wieku XVI, ale i w wiekach kolejnych (Józwiak 2019, 17-58; Kasprzycki 2019, 69-90). Temat ten wrócił z nową siłą w okresie II wojny światowej⁴, kiedy reformowany ks. Ludwik Zaunar sformułował swoją propozycję pod hasłem Polski Kościół Ewangelicki (odezwa z 1941 roku). Koncepcja ta jednak w pierwszym rządzie stawiała na ramy organizacyjne, a istotnym argumentem był w niej czynnik jedności na poziomie narodowym (por. „Memoriał

⁴ Wysiłki i koncepcje zjednoczeniowe polskich protestantów od okresu II wojny światowej scharakteryzowano szerzej w Karski 2009; Sojka 2016/2017, 255-262.

ks. Ludwika Zaunara...” 2019; „Projekt Prawa Wewnętrznego...” 2019; „Deklaracja ideologiczna...” 2019).

Także podpisanie porozumienia luterańsko-reformowanego w 1970 roku przyniosło projekt zjednoczenia polskich protestantów sformułowany przez wspomnianego już ks. Waldemara Preissa seniora. Zjednoczenie to miało wyjść od unii Kościołów reformowanego, luterańskiego, metodystycznego i baptystycznego. Co do kwestii konfesyjnych ks. Waldemar Preiss senior postulował jedynie: „Powołanie mieszanej komisji do spraw konfesyjnych i ustrojowych” (cyt. za Wojak 1970, 361), a następnie: „Zwołanie wspólnego Synodu dla realizacji Wspólnoty” (cyt. za Wojak 1970, 361).

Obie koncepcje – bądź ze względu na swoje skupienie na kwestiach organizacyjno-narodowych (Zaunar), bądź na lakoniczność zachowanych o nich przekazów (Preiss) – praktycznie nie wypowiadają się o konfesyjnych fundamentach jednego Kościoła ewangelickiego. Patrząc z perspektywy „Konkordii leuenberskiej” i jej zaleceń odnośnie do lokalnie podejmowanych wysiłków na rzecz unii organicznej⁵, można wskazać, że w koncepcji Zaunara pojawiał się postulat zachowania autonomii poszczególnych grup wyznaniowych, zaś ich wpływ na całość działania Kościoła miał wynikać z ich liczebności. Lakoniczność przekazu na temat koncepcji Preissa nie pozwala się odnieść szerzej do tej kwestii.

⁵ „Sprawa unii organicznej między poszczególnymi Kościołami może być rozstrzygana wyłącznie lokalnie, tam, gdzie te Kościoły żyją. Rozpatrując tę sprawę trzeba wziąć pod uwagę następujące kwestie: Unia, która naruszałaby żywą różnorodność zwiastowania, form nabożeństwa, ustroju kościelnego oraz działalności diakonijnej i społecznej, byłaby sprzeczna z istotą wspólnoty kościelnej zapoczątkowanej tą deklaracją. Z drugiej strony, w pewnych okolicznościach, ze względu na bliski związek między świadectwem Kościoła a jego ustrojem, dobro Kościoła może wymagać formalnego zjednoczenia na drodze prawnej. Jeśli za tą deklaracją wspólnoty kościelnej pójdą działania organizacyjne, trzeba baczyć, aby nie dokonywały się one kosztem ograniczania swobody decyzji Kościołów mniejszych” („Konkordia między Kościołami...” 2018, 38-39 {nr. 44-45}).

W tym kontekście widać znaczenie „Konkordii leuenerskiej” dla dyskusji nad możliwym zjednoczeniem polskiego protestantyzmu. Kiedy prof. Karol Karski formułował swoje propozycje zjednoczeniowe na początku lat 90., to Konkordia była już dla niego oczywistym punktem odniesienia. Co więcej, Karski sięgał po doświadczenia Kościołów ewangelicznych z Francji i Holandii, które wprowadziły w życie unię organiczną. Jednocześnie można też zauważyć, że tematy mające swoje rozstrzygnięcia doktrynalne w „Konkordii leuenerskiej” traktuje jako kwestie, co do których istnieją wiarygodne i dające się przyjąć rozstrzygnięcia, a jako wyzwanie widzi pojmowanie praktyki chrztu w kontekście możliwości włączenia tradycji baptystycznej do takiego wspólnego organizmu. W tej kwestii szuka inspiracji we włoskich doświadczeniach metodystyczno-baptystycznych (Karski 1992; przedruk w: Karski 2001, 255-263).

Znaczenie „Konkordii leuenerskiej” dla takich rozważań widać jeszcze lepiej, kiedy w księdze jubileuszowej dedykowanej prof. Karolowi Karskiemu w sprawie zjednoczenia polskiego protestantyzmu w jednym organizmie kościelnym głos zabrał prof. Tadeusz J. Zieliński. Nawiązuje on w swoich rozważaniach do programów ks. Waldemara Preissa seniora i przykładów zagranicznych, a także dokonuje podsumowania istniejących porozumień międzykościelnych angażujących luteran, reformowanych i metodystów⁶, jak i ich wspólne inicjatywy⁷. Dochodzi wreszcie do kwestii fundamentów doktrynalnych, w których odwołuje się do krytycznie pojmowanych reformacyjnych *sola*, stwier-

⁶ Zob. wyżej cz. 1. Zieliński przypomina jeszcze jedną inicjatywę z 1970 roku, a więc roku jubileuszu 400 lat „Zgody sandomierskiej”, która dotyczyła Kościołów wolnych zob. „Odezwa do Zborów...” 1970.

⁷ Przywołuje wspólne głosy Kościołów Ewangelicko-Augsburskiego, Ewangelicko-Reformowanego i Ewangelicko-Metodystycznego w sprawach społecznych: wojny w Iraku (por. „Biskupi w sprawie wojny” 2003) czy członkostwa Polski w Unii Europejskiej („Stanowisko w sprawie integracji...” 2003).

dzając jednocześnie w nawiązaniu do rozważań Wolfganga Hubera (Huber 2008):

Innymi słowy, znamiona protestanckie noszą te Kościoły, w których deklaracja wiary w wielkie *Sola* rodzi owoc w postaci ustawicznego samoreformowania się w świetle Ewangelii i wyzwań czasu (*Ecclesia reformata et semper reformanda*), w tym i również prowadzi je do rezygnacji z mniemania, iż są wspólnotami samowystarczalnymi. Twierdzenia te wyrażone zostały w innym języku w postanowieniach Konkordii leuenberskiej, która dzięki kilkudziesięcioletniej praktycznej weryfikacji mogłaby być uznana za zadawalające ujęcie bazy doktrynalnej wspólnego Kościoła ewangelickiego w Polsce (Zieliński 2010, 504-505).

Należy tutaj dodać, że stan urzeczywistniania tych koncepcji nie jest szczególnie zaawansowany. Można stwierdzić, że luterańsko-reformowana współpraca Kościołów ma się lepiej niż diagnozował to prof. Karol Karski u początku lat 90., stwierdzając odnośnie do praktycznych postulatów dokumentu z 1970 roku:

Z perspektywy lat, jakie upłynęły od ogłoszenia odezwy, trzeba uczciwie powiedzieć, że nie były to lata wzmoczonej współpracy w dziedzinach, o których [...] była mowa (cyt. za Karski 2001, 259).

Jednocześnie w obszarze postulowanych działań na rzecz zjednoczenia nie wydarzyło się wiele. Warto tutaj odnotować, że od strony formalno-organizacyjnej w 2012 roku pojawiło się jedynie porozumienie między Kościołami Ewangelicko-Augsburskim i Ewangelicko-Reformowanym regulujące przynależność członków danego Kościoła do parafii drugiego z Kościołów, jeżeli w danym miejscu nie mają własnego zboru (zob. „Porozumienie o wzajemnym dopuszczeniu...” 2012).

Jak widać, refleksja nad zjednoczeniem polskiego ewangelicyzmu doczekała się kilku teoretycznych koncepcji. Jednocześnie żadna z nich nie doprowadziła do jakichś konkretniejszych działań na rzecz urzeczywistnienia tego zjednoczenia. W kontekście pytania o rolę „Konkordii leuenberskiej” należy jednak odnotować, że wraz ze swoim pojawieniem się stała się ona oczywistym punktem odniesienia definiowania

podstaw doktrynalnych hipotetycznego Zjednoczonego Kościoła Protestantckiego w Polsce.

3. Recepcja refleksji teologicznej Wspólnoty Kościołów Ewangelickich w Europie

Sama Wspólnota Kościołów Ewangelickich w Europie następująco definiuje ten proces w dokumencie „Wspólnota kościelna” przyjętym przez Zgromadzenie Ogólne w Bazylei:

Recepcja jest procesem, w którym dany Kościół lub tradycja kościelna przyjmuje za swoją jakąś prawdę, która nie wynikała sama z siebie, którą jednak uznaje i przejmuję jako sformułowanie własnej wiary. [...] Recepcja nie może się ograniczać do formalnej zgody. Dopiero duchowe przyjęcie, przejęcie tego, co ma być aktem recepcji do duchowego życia wspólnoty, nadaje temu aktowi własny autorytet („Wspólnota Kościelna” 2019, 83-84 {nr. 75-76}).

Dla tak rozumianej recepcji w Polsce dokonań WKEE postacią fundamentalną jest prof. Karol Karski⁸. Dzięki jego wysiłkom ukazywało się tłumaczenie nie tylko samej „Konkordii leuenberskiej”, ale także na łamach „Studiów i Dokumentów Ekumenicznych” znaleźć można przekłady licznych dokumentów wypracowanych na forum WKEE, a także omówienia jej prac (np. Karski 2004b), zaś w różnych publikacjach wiele miejsca poświęcał jej historii (np. Karski 2007, 140-145), a także jej myśleniu o jedności (np. Karski 2001, 45-66). W 2018 roku tłumaczenia dokumentów publikowane na łamach „Studiów i Dokumentów Ekumenicznych” zebrano w jeden tom (zob. Karski Karol 2018). Daje

⁸ Wyrazem docenienia jego wysiłków przez samą WKEE był fakt, że w dniu 24 maja 2023 roku na konferencji naukowej „50 lat Konkordii leuenberskiej – dziedzictwo i wyzwania” zorganizowanej przez Chrześcijańską Akademię Teologiczną w Warszawie, Kościół Ewangelicko-Augsburski w RP, Kościół Ewangelicko-Reformowany w RP i Kościół Ewangelicko-Methodystyczny w RP prof. Karolowi Karskiemu sekretarz generalny WKEE ks. dr Mario Fischer wręczył medal jubileuszowy 50-lecia WKEE (Sojka 2023b, 917; „Dziedzictwo porozumienia...” 2023).

on wgląd w różnorodne aspekty dyskusji WKEE dotyczącej sakramentów („Doktryna i praktyka Chrztu”; „Doktryna i praktyka Wieczery Pańskiej”), eklezjologii („Kościół Jezusa Chrystusa”; „Kościół – lud – państwo – naród”) i urzędu kościelnego („Urząd – ordynacja – *episkopé*”), modeli jedności („Leuenberg – Miśnia – Porvoo. Modele jedności z perspektywy Konkordii leuenberskiej”) relacji Kościoła i Izraela („Kościół i Izrael”), czy ekumenicznych ustaleń WKEE z baptystami, prawosławiem czy anglikanizmem. Warto zauważyć, że w 2019 roku dokumenty ze wspomnianego tomu zostały na łamach „Studiów i Dokumentów Ekumenicznych” uzupełnione o polskie tłumaczenie dokumentu „Wspólnota kościelna” („Wspólnota kościelna” 2019).

Inicjatywy wychodzące od Synodalnej Komisji ds. Teologicznych i Pastoralnych Synodu Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego XIV kadencji czy osobiście bp. prof. Marcina Hintza, by udostępnić polskiemu czytelnikowi rozważania etyczne WKEE takie jak „Czas życia i czas umierania” („Czas życia i czas umierania” 2018) czy „Być razem Kościołem w czasie pandemii” („«Być razem Kościołem w czasie pandemii»...” 2021), należy uznać za kontynuację istotnego wkładu prof. Karola Karskiego. Za taką kontynuację należy także uznać stałą otwartość na łamach „Jednoty” – czasopisma wydawanego przez Kościół Ewangelicko-Reformowany – na teksty odnoszące się do kwestii związanych z dorobkiem WKEE (np. z ostatnich lat: Fischer 2021; Karski Michał 2018; Koktysz 2018; Sojka 2021; Sojka 2023a).

Rola prof. Karola Karskiego nie ograniczała się tylko do udostępniania tłumaczeń czy naukowej i popularnej analizy działania i myśli teologicznej WKEE. Zabierał także głos w debacie wewnątrzkościelnej w Kościele Ewangelicko-Augsburskim, broniąc znaczenia fundamentalnych ustaleń „Konkordii leuenberskiej” dla jego życia i praktyki. Spektakularnym przykładem takiego wystąpienia był komentarz na oświadczenie konferencji biskupów Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego z 2003 roku, która w reakcji na pierwszą ordynację kobiety

w Kościele Ewangelicko-Reformowanym⁹ przypomniła, że duchowni z bratnich Kościołów mają w Kościele Ewangelicko-Augsburskim prawo realizować tylko te czynności liturgiczne, do których dopuszcza je prawo wewnętrzne tego Kościoła¹⁰. Oznaczało to w praktyce wyłączenie duchownych kobiet w tamtym czasie ze sprawowania Wieczery Pańskiej. Prof. Karol Karski nie tylko przypominał na łamach „Zwiastuna Ewangelickiego”, że takie rozwiązanie jest fundamentalnie sprzeczne

⁹ Chodzi o ordynację ks. Wiery Jelinek 14 września 2003 roku (Karski 2004, 195).

¹⁰ W komunikacie Konferencji Biskupów Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w Polsce z 11 grudnia 2003 roku czytamy: „1. Kościół nasz dopuszcza do ordynacji prezbiterialnej tylko mężczyzn, a do ordynacji diakonackiej zarówno mężczyzn, jak i kobiety [...] 2. Szanujemy prawo wszystkich naszych ekumenicznych partnerów do autonomicznego określania własnych reguł w tym względzie i tego samego poszanowania naszych zasad oczekujemy od innych. 3. W szczególności dotyczy to Kościołów reformacyjnych Europy i Kościołów ewangelickich w Polsce, z którymi łączą nas «Konkordia leuenberska» oraz deklaracje i porozumienia dwustronne. Istniejące różnice, dotyczące rozumienia i organizacji urzędu kościelnego, zasad dopuszczenia do niego oraz przypisanych do urzędu uprawnień i właściwości nie szkodzą jedności w różnorodności wszędzie tam, gdzie szanowana jest zasada respektowania odmienności i autonomii ekumenicznego partnera, o czym «Konkordia leuenberska» mówi w dziale c) Skutki organizacyjne pod pkt. 42 i 43. 4. W odniesieniu do Kościołów, z którymi łączą nas wspólnota sakramentów i kazalnicy [tj. wspólnoty ołtarza i ambony – dop. JS] oraz wzajemne uznawanie urzędu duchownego, w kontekście obowiązujących w naszym Kościele przepisów przypomina, co następuje: a. Diakoni Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w RP, uczestnicząc w roli duchownych w uroczystościach religijnych tych Kościołów, sprawują jedynie te czynności, które zgodnie z naszym prawem kościelnym przysługują posłudze Diakona. b. Księża i Biskup Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w RP uczestniczą czynnie jedynie w takich ordynacjach odbywających się w tych Kościołach, które byłyby dopuszczalne w oparciu o prawo własnego Kościoła dotyczące rozumienia i organizacji urzędu duchownego. c. Ordynowane kobiety tych Kościołów, występujące podczas nabożeństw w Kościele Ewangelicko-Augsburskim w RP, będą zapraszane do pełnienia jedynie tych czynności, które zgodnie z naszym prawem kościelnym przysługują diakonom. d. Nasi duchowni i wierni, uczestnicząc gościnnie w nabożeństwach tych Kościołów w innych przypadkach i rolach niż mowa o tym pod lit. a. i b., mogą trzymać się przepisów własnego Kościoła lub zasad obowiązujących w Kościele, w którym odbywa się nabożeństwo, jednakże z duszpasterskim wskazaniem, aby raczej wybierać to pierwsze” („Komunikat Konferencji Biskupów...” 2004, 21).

z uznaniem urzędu kościelnego przyjętym w „Konkordii leuenberskiej”, ale dodawał również:

...wyobraźmy sobie sytuację, że nasi duchowni przebywają za granicą na takiej lub innej konferencji i są proszeni do współuczestnictwa w odprawieniu nabożeństwa z kobietą – pastorem. Zgodnie z zaleceniami Konferencji Biskupów powinni odmówić. Powstaje tylko pytanie, że jeśli zdarzy się to na przykład podczas jakiejś konferencji zwołanej przez Światową Federację Luterzańską, to jakie będą tego reperkusje? Podobne sytuacje mogą powstać podczas różnych spotkań w ramach Leuenberskiej Wspólnoty Kościołów. Przecież podpisując Konkordię Leuenberską (1973) zobowiązaliśmy się do wspólnoty ołtarza i ambony z Kościołami ewangelicko-reformowanymi i ewangelicko-unijnymi, później także (1997 r.) z Kościołami ewangelicko-metodystycznymi. Oznacza to, że uznaliśmy ordynację udzielaną w innych Kościołach ewangelickich. Czy płeć może tu stanowić przeszkodę? Od wielu lat śledzę intensywnie rozwój Leuenberskiej Wspólnoty Kościołów, ale nigdy nie słyszałem dotąd, żeby jakikolwiek Kościół z tą wspólnotą związany kwestionował prawomocność ordynacji udzielonej kobietom („Głosy czytelników...” 2004, 21).

Wycofanie się przez Biskupa Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego z tego oświadczenia¹¹ pokazuje, że racja była po stronie diagnoz prof. Karola Karskiego.

Podsumowując recepcję „Konkordii leuenberskiej” i myśli WKEE na gruncie polskim, warto także wskazać, że Synody Kościołów Ewangelicko-Augsburskiego i Ewangelicko-Reformowanego przyjmując

¹¹ Chodzi o oświadczenie z 21 października 2004 r., w którym czytamy: „W związku z pytaniami i rozbieżnościami interpretacyjnymi dotyczącymi komunikatu Konferencji Biskupów z dnia 11 grudnia 2003 r. wyjaśnia się, co następuje: [...] 2. Komunikat, będąc wypowiedzią dotyczącą zasad uczestnictwa własnych duchownych w nabożeństwach organizowanych w innych Kościołach ewangelickich, nie podważał wspólnoty sakramentów i kazalnicy [tj. wspólnoty ołtarza i ambony – dop. JS] oraz wzajemnego uznania urzędu duchownego pomiędzy Kościołami ewangelickimi należącymi do tradycji luterńskiej, reformowanej, unijnej i metodystycznej, zrzeszonymi dzięki «Konkordii leuenberskiej» we Wspólnocie Kościołów Ewangelickich w Europie” („Oświadczenie Biskupa Kościoła” 2004, 24).

wspólne przesłanie na jubileusz 500-lecia reformacji, po pierwsze, wprost doceniły znaczenie „Konkordii leuenberskiej”. Po drugie zaś, kreśląc perspektywy przyszłej współpracy, sięgnęły po język dokumentów eklezjologicznych WKEE (por. „Kościół Jezusa Chrystusa...” 2018, 71-75) odwołujący się do *koinonii*, *leiturgii*, *martyrii* („Wspólne przesłanie Synodów...” 2016). Te aspekty życia Kościoła, a także szersza refleksja nad urzędem kościelnym (por. „Urząd – ordynacja – *episkopé*” 2018) stały się także istotnymi punktami odniesienia dla dokumentu studyjnego „Urząd kościelny – teologiczne rozumienie i praktyka we współczesnym Kościele luterańskim” przygotowanego w ramach prac Synodu Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego XIV kadencji (*Urząd kościelny...* 2022).

Na koniec warto także wspomnieć, że od 2021 roku w ramach studiów magisterskich z teologii, specjalność teologia ewangelicka w Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej w Warszawie (ChAT), w której swoich duchownych kształcą m.in. polskie Kościoły sygnatariusze „Konkordii leuenberskiej”, swoje miejsce ma kurs zatytułowany „Kościoły ewangeliczne współcześnie”, którego istotnym komponentem jest zapoznanie studentów z samą „Konkordią leuenberską” i dorobkiem prac WKEE („Kościoły ewangeliczne współcześnie...” 2024). Warto tutaj zauważyć, że już wcześniej materiał ten był przedmiotem analizy na kursach dogmatyki, etyki czy historii ruchu ekumenicznego. Ponadto w 2022 roku przedmiotem pracy licencjackiej jednej ze studentek w ChAT stał się dokument „Before I Formed You in the Womb” poświęcony wyzwaniom etycznym związanym z początkiem życia (Krauze 2022), a w 2023 roku obroniona została praca magisterska zajmująca się dokumentem „Czas życia i czas umierania” w kontekście szerszej debaty o wyzwaniach etycznych końca życia (Hanson 2023).

4. Podsumowanie

Powyższe analizy pozwoliły ukazać znaczenie „Konkordii leuenberskiej” dla Kościołów ewangelicznych w Polsce. Pomimo tego, że podpisywały one „Konkordię leuenberską” lub zyskiwały członkostwo w WKEE,

mając już podpisane bilateralne porozumienia o wspólnocie ołtarza i ambony, to jednak „Konkordia leuenberska” okazała się dokumentem, który dostarczył podstawowych ram interpretacyjnych teologicznej treści zwartych porozumień. Stała się ona również źródłem ujęcia modelu jedności Kościoła i współczesnego języka opisu podstawowych treści teologicznego konsensusu. Dzięki temu możliwe było umiejscowienie wysiłków na rzecz jedności czerpiących z XVI-wiecznej tradycji współpracy międzywyznaniowej, której ramy stanowiła „Zgoda sandomierska”, we współczesnym dyskursie ekumenicznym.

„Konkordia leuenberska” jako punkt odniesienia teologicznego konsensusu dla środowisk ewangelickich w Polsce ujawnia swoje znaczenie także w kontekście planów zjednoczenia Kościołów ewangelickich. Od momentu, gdy dokument ten pojawił się w debacie, stał się oczywistym dostarczycielem definicji podstaw doktrynalnych w zakresie rozumienia Ewangelii czy sakramentów dla planowanego w różnych koncepcjach Zjednoczonego Kościoła Protestantckiego. Należy tutaj także zauważyć, że wysiłki w tym względzie nie wyszły właściwie poza postulaty teoretyczne.

Wreszcie „Konkordia leuenberska” oraz dorobek opartej na niej WKEE stał się przedmiotem recepcji w życiu polskich Kościołów ewangelickich. Dzięki działalności prof. Karola Karskiego i jego kontynuatorów w języku polskim dostępna jest znaczna część dokumentów studyjnych WKEE. Co ważne, w polskiej ewangelickiej debacie nie ograniczono się jedynie do zapewnienia ich dostępności w rodzimym języku, ale można wskazać przykłady, w których ich treść wpływała na debatę wewnątrzkościelną. Pierwszym z nich była skuteczna krytyka stanowiska Konferencji Biskupów Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w RP z 2003 roku, która doprowadziła do wycofania się z niego. Stanowisko w sposób sprzeczny z zapisami „Konkordii leuenberskiej” odnosiło się do ordynowanych kobiet z bratnich Kościołów WKEE. Ponadto w odezwie o współpracy Kościołów luterńskiego i reformowanego wydanego przez ich synody z okazji 500 lat reformacji w roku 2017 widać ślady

inspiracji językiem teologicznym WKEE. Ma to miejsce również w refleksji polskich luteran na temat urzędu z 2022 roku.

Istotne dla procesów recepcji jest także to, że sama „Konkordia leuenberska” oraz materiały WKEE są trwałym elementem programu studiów z zakresu teologii ewangelicznej na Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej w Warszawie. Interesującym jest również to, że etyczne propozycje WKEE stają się przedmiotem zainteresowania studentów Akademii, którzy poświęcają im swoje prace dyplomowe.

Bibliografia

- Augustyniak, Urszula. 1994. *Konfesja sandomierska. Wstęp historyczny*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Semper.
- Bartel, Oskar. 1970. „Zgoda sandomierska na tle dążeń ekumenicznych protestantów polskich i litewskich w XVI-XVIII wieku (w 400-lecie jej powstania).” *Rocznik Teologiczny* XII (1): 3-30.
- „«Być razem Kościołem w czasie pandemii» – refleksja z perspektywy ewangelicznej.” 2021. *Focus* PL 29.
- „Biskupi w sprawie wojny.” 2003. *Zwiastun Ewangelicki* 3: 18.
- Fischer, Mario. 2021. „Współtworzyć Kościół. Cele WKEE na najbliższe lata.” *Jednota* 2: 35.
- „Czas życia i czas umierania.” 2018. Warszawa: Warto.
- „Deklaracja braterskiej współpracy. Dokument dialogu reformowanego-metodystycznego (Ostróda-Warszawa, kwiecień 1990 r.)” 2016. W *Encyklopedia ekumenizmu w Polsce (1964-2014)*. Red. Józef Budniak, Zygfryd Glaeser, Tadeusz Kałużny, Zdzisław J. Kijas, 510-511. Kraków: Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie.
- „Deklaracja ideologiczna Polskiego Kościoła Ewangelickiego (Ewangelicznego).” 2019. W Ewa Józwiak, *Osobno czy razem. Dążenia ekumeniczne w ewangelicyzmie polskim w XX wieku*, 154-156. Warszawa: Warto.
- „Deklaracja współpracy. Dokument dialogu luterancko-metodystycznego (Warszawa, kwiecień-maj 1994 r.)” 2016. W *Encyklopedia*

- ekumenizmu w Polsce (1964-2014)*. Red. Józef Budniak, Zygfryd Glaeser, Tadeusz Kałużny, Zdzisław J. Kijas, 512-513. Kraków: Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie.
- „Dziedzictwo porozumienia Kościołów.” 2023. *Zwiastun Ewangelicki* 12: 24.
- „Głosy czytelników na temat komunikatu Konferencji Biskupów.” 2004. *Zwiastun Ewangelicki* 8: 21.
- Hanson, Joshua Austin. 2023. „Kontrowersyjne zagadnienia etyki końca życia według dokumentu Rady Wspólnoty Kościołów Ewangelickich w Europie pt. «Czas życia i czas umierania».” Praca magisterska, Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie.
- Huber, Wolfgang. 2008. „Kształtowanie wspólnoty – ewangelicki profil w Europie.” *Studia i Dokument Ekumeniczne* 24 (1): 9-22.
- „Jedność Ducha w spójni pokoju. Odezwa na 400-lecie Ugody Sandomierskiej. Dokument dialogu luterańsko-reformowanego (Warszawa, 14 kwietnia 1970 r.)” 2016. W *Encyklopedia ekumenizmu w Polsce (1964-2014)*. Red. Józef Budniak, Zygfryd Glaeser, Tadeusz Kałużny, Zdzisław J. Kijas, 507-509. Kraków: Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie.
- Jóźwiak, Ewa. 2019. *Osobno czy razem. Dążenia ekumeniczne w ewangelicyzmie polskim w XX wieku*. Warszawa: Warto.
- Jürgens, Henning P, i Kęstutis Daugirdas. 2012. „Konsens von Sandomierz – Consensus Sandomirensis, 1570.” W *Reformierte Bekenntnisschriften*. Red. Thomas Bergholz et al. Tom 3/1, 1-20. Neukirchen-Vluyn: Verlag Neukirchener.
- Karski, Karol. 1992. „Ekumenizm dzisiaj – nasze trudności i zadania (perspektywa ewangelicka).” *Rocznik Teologiczny* 1: 227-234.
- Karski, Karol. 2001. *Protestanci i ekumenizm. Wkład spadkobierców Reformacji w dzieło jedności*. Warszawa: Chrześcijańska Akademia Teologiczna.
- Karski, Karol. 2004a. „Kronika wydarzeń ekumenicznych. Lipiec – grudzień 2003.” *Studia i Dokumenty Ekumeniczne* 1: 171–206.

- Karski, Karol. 2004b. „Z działalności Wspólnoty Kościołów Ewangelickich w Europie.” *Studia i Dokumenty Ekumeniczne* 2: 61-65.
- Karski, Karol. 2007. *Od Edynburga do Porto Alegre. Sto lat dążeń ekumenicznych*. Warszawa: Chrześcijańska Akademia Teologiczna.
- Karski, Karol. 2009. „Ewangelicy reformowani i ich zaangażowanie w jednocześnie polskiego protestantyzmu.” W *Zwykły niezwykły. Pamięci księdza Jerzego Stahla*. Red. Ewa Pokorska, 217-232. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Semper.
- Karski, Karol, red. 2018. *Wspólnota Kościołów Ewangelickich w Europie. Wybór dokumentów 1973-2012*. Warszawa: Warto.
- Karski, Michał. 2018. „Zgromadzenie europejskich Kościołów ewangelickich.” *Jednota* 3:13.
- Kasprzycki, Emir. 2018. „Współpraca Kościoła Ewangelicko Augsburgskiego i Kościoła Ewangelicko-Reformowanego w Polsce w latach 1945-2012.” Rozprawa doktorska, Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie.
- Kłaczek, Jarosław. 2010. *Kościół Ewangelicko-Augsburski w Polsce w latach 1945-1975*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Koktyś, Michał. 2018. „Diaspora.” *Jednota* 4: 18–20.
- „Komunikat Konferencji Biskupów Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w RP” 2004. *Zwiastun Ewangelicki* 5: 21.
- Konfesja sandomierska*. 1995. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Semper.
- „Konkordia między Kościołami wyrosłymi na gruncie Reformacji w Europie. Konkordia leuenberska. Leuenberg, 16 marca 1973 roku.” 2018. W *Wspólnota Kościołów Ewangelickich w Europie. Wybór dokumentów 1973-2012*. Red. Karol Karski, 29-39. Warszawa: Warto.
- „Kościół Jezusa Chrystusa – wkład reformacyjny do dialogu ekumenicznego na temat jedności Kościoła.” 2018. W *Wspólnota Kościołów Ewangelickich w Europie. Wybór dokumentów 1973-2012*. Red. Karol Karski, 45-97. Warszawa: Warto.

- „Kościoły ewangeliczne współcześnie [sylabus].” 2024. *Uniwersytecki System Obsługi Studiów USOSweb Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie*. Dostęp: 2024.05.10. https://usosweb.chat.edu.pl/kontroler.php?_action=katalog2/przedmioty/pokazPrzedmiot&prz_kod=WT-S2-Te-Kew2
- „Kościoły metodystyczne w Europie a Leuenerska Wspólnota Kościołów. Wspólna Deklaracja w sprawie wspólnoty kościelnej (1997).” 2005. *Studia i Dokumenty Ekumeniczne* 22 (1-2): 159-164.
- Krauze, Weronika. 2022. „Etyczna refleksja Wspólnoty Kościołów Ewangelicznych w Europie na temat życia poczętego.” Praca licencjacka, Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie.
- Mańkiewicz, Janusz. 1990. „Sandomir. Consensus von.” W *Theologische Realenzyklopädie*. Tom 30. Berlin/New York: de Gruyter: 29-32.
- „Memoriał ks. Ludwika Zaunara (1941).” 2019. W Ewa Józwiak, *Osobno czy razem. Dążenia ekumeniczne w ewangelicyzmie polskim w XX wieku*, 136-145. Warszawa: Warto.
- „Odezwa do Zborów Polskiego Kościoła Chrześcijan Baptystów i do Zborów Zjednoczonego Kościoła Ewangelicznego w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej.” 1970. *Słowo Prawdy* 1: 14-15.
- „Oświadczenie Biskupa Kościoła.” 2004. *Zwiastun Ewangelicki* 24: 24.
- „Porozumienie o wzajemnym dopuszczeniu wiernych do czynnego korzystania z praw i obowiązków wynikających z udziału w życiu Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w RP i Ewangelicko-Reformowanego w RP.” 2012. *Zwiastun ewangelicki* 5: 26.
- Preiss, Waldemar. 1970. „Na 400-lecie Ugody Sandomierskiej.” *Zwiastun Ewangelicki* 20: 302-304.
- „Projekt Prawa Wewnętrznego dla Polskiego Kościoła Ewangelickiego.” 2019. W Ewa Józwiak, *Osobno czy razem. Dążenia ekumeniczne w ewangelicyzmie polskim w XX wieku*, 146-153. Warszawa: Warto.
- Sojka, Jerzy. 2016/2017. „Czy możliwa jest unia luterańsko-reformowana w Polsce? Inicjatywy zjednoczeniowe i współpraca polskich luteran i reformowanych od okresu II wojny światowej.” *Jahrbuch*

- für Schlesische Kirchengeschichte* 95/96: 255-271.
- Sojka, Jerzy. 2021. „Kościoły ewangeliczne wobec pandemii.” *Jednota* cz. 1: 2: 20–22, cz. 2: 3: 39–42.
- Sojka, Jerzy. 2023a. „Czas życia, czas umierania. 50 lat Konkordii Leuenberskiej.” *Jednota* cz. 1: 1: 34-36, cz. 2: 2: 21-23.
- Sojka, Jerzy. 2023b. „Międzynarodowa konferencja naukowa «50 lat Konkordii Leuenberskiej – dziedzictwo i wyzwania» (24 maja 2023 roku).” *Rocznik Teologiczny* 4: 915-917.
- „Stanowisko w sprawie integracji europejskiej przyjęte przez Konsystorz Kościołów ewangelicznych w Polsce.” 2003. *Przegląd Ewangelicki* 1: 87.
- Tranda, Bogdan. 1970. „O ewangelickiej wspólnotie sakramentu Wieczerzy Pańskiej.” *Jednota* 10: 5-7.
- „Uгода sandomierska. Tekst przekładu z XVII wieku.” 1970. *Jednota* 10: 10-11.
- Urząd kościelny – teologiczne rozumienie i praktyka we współczesnym Kościele luterańskim*. 2022. Bielsko-Biała: Wydawnictwo Augustana.
- „Urząd – ordynacja – episkopé.” 2018. W *Wspólnota Kościołów Ewangelicznych w Europie. Wybór dokumentów 1973-2012*. Red. Karol Karski, 331-403. Warszawa: Warto.
- Wojak, Tadeusz. 1970. „Wielkie dni Kościoła.” *Zwiastun* 23: 359-362.
- „Wspólne przesłanie Synodów Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego i Kościoła Ewangelicko-Reformowanego na Jubileusz 500 lat Reformacji ogłoszone podczas obrad w Cieszynie 15 października 2016 r.” 2016. *Zwiastun Ewangelicki* 20: 24-25.
- „Wspólnota Kościelna.” 2019. *Studia i Dokumenty Ekumeniczne* 25 (84): 63-99.
- „Wyznanie augsburskie.” 2011. W *Księgi wyznaniowe Kościoła Luterskiego*, 143-163. Bielsko-Biała: Wydawnictwo Augustana.
- Zieliński, Tadeusz J. 2010. „Ku Zjednoczonemu Kościołowi Protestantkiemu w Polsce.” W *Ekumenizm i Ewangelicyzm. Studia ofiarowane Profesorowi Karolowi Karskiemu w 70. Urodziny*. Red. Marcin

Hintz, Tadeusz J. Zieliński, 497-510. Warszawa: Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie.

CHRZEŚCIJAŃSKA AKADEMIA TEOLOGICZNA
w WARSZAWIE

Rok LXVI

Zeszyt 3

ROCZNIK TEOLOGICZNY

[E-WYDANIE]

WARSZAWA 2024

REDAGUJE KOLEGIUM

dr hab. Jakub Sławik, prof. ucz. – redaktor naczelny

dr hab. Jerzy Ostapczuk, prof. ucz. – zastępca redaktora naczelnego

prof. dr hab. Tadeusz J. Zieliński

dr hab. Borys Przedpełski, prof. ucz.

dr hab. Jerzy Sojka, prof. ucz. – sekretarz redakcji

MIĘDZYNARODOWA RADA NAUKOWA

JE metropolita prof. dr hab. Sawa (Michał Hrycuniak), ChAT

abp prof. dr hab. Jerzy Pańkowski, ChAT

bp prof. ucz. dr hab. Marcin Hintz, ChAT

prof. dr hab. Atanolij Aleksiejew, Państwowy Uniwersytet w Petersburgu

prof. dr Marcello Garzaniti, Uniwersytet we Florencji

prof. dr hab. Michael Meyer-Blanck, Uniwersytet w Bonn

prof. dr hab. Antoni Mironowicz, Uniwersytet w Białymstoku

prof. dr hab. Wiesław Przyczyna, Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie

prof. dr hab. Eugeniusz Sakowicz, Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego
w Warszawie

prof. dr hab. Tadeusz Stegner, Uniwersytet Gdański

prof. dr Urs von Arx, Uniwersytet w Bernie

prof. dr hab. Piotr Wilczek, Uniwersytet Warszawski

Redakcja językowa – Kalina Wojciechowska
Korekta tekstów angielskich – Karen Wasilewska
Skład komputerowy – Jerzy Sojka

BWHEBB, BWHEBL, BWTRANS [Hebrew]; BWGRKL, BWGRKN, and BWGRKI [Greek]
PostScript® Type 1 and TrueType fonts Copyright ©1994-2013 BibleWorks, LLC.
All rights reserved. These Biblical Greek and Hebrew fonts are used with permission
and are from BibleWorks (www.bibleworks.com)

eISSN: 2956-5685

Wydawnictwo Naukowe ChAT
ul. Broniewskiego 48, 01-771 Warszawa, tel. +48 22 635-68-55
Objętość ark. wyd.: 11,8.

SPIS TREŚCI

ARTYKUŁY

BORYS PRZEDPELSKI, MIROSLAW MICHALSKI, <i>Życie i dokonania arcybiskupa Jana Marii Michała Kowalskiego (1871-1942)</i>	435
IVAN NIKULIN, <i>Dziedzictwo wydawnicze Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego w II Rzeczypospolitej — stan dotychczasowej wiedzy i perspektywy badawcze</i>	519
JERZY SOJKA, „ <i>Leuenberg Agreement</i> ” and <i>Polish Evangelical Churches</i>	535
*JERZY SOJKA, „ <i>Konkordia leuenberska</i> ” a <i>polskie Kościoły ewangeliczne</i>	*95
ABP JERZY PAŃKOWSKI, <i>Różnice i podobieństwa w rycie pontyfikalnych nabożeństw w słowiańskiej i greckiej tradycji liturgicznej. Wybrane przykłady</i>	561
TADEUSZ J. ZIELIŃSKI, <i>Equal before the law or discriminated? The status of religious minorities in Poland</i>	589
WOJCIECH GIZICKI, KRZYSZTOF BANASIUK, <i>Patriotic and Religious Attitudes among a Select Group of Poland’s Territorial Defense Force Soldiers</i>	627
Wykaz autorów	643

*Teksty oznaczone gwiazdką zawarte są wyłącznie w E-Wydaniu.

Contents

ARTICLES

BORYS PRZEDPELSKI, MIROSLAW MICHALSKI, <i>Life and accomplishments of the archbishop Jan Maria Michal Kowalski (1871-1942)</i>	435
IVAN NIKULIN, <i>The publishing heritage of the Polish Autocephalous Orthodox Church in the Second Polish Republic — the state of knowledge and research perspectives</i>	519
JERZY SOJKA, „ <i>Leuenberg Agreement</i> ” and Polish Evangelical Churches	535
*JERZY SOJKA, „ <i>Leuenberg Agreement</i> ” and Polish Evangelical Churches (polish version)	*95
ABP JERZY PAŃKOWSKI, <i>Similarities and Differences in the Rite of Pontifical Services in the Slavic and Greek liturgical traditions. Sample selections</i>	561
TADEUSZ J. ZIELIŃSKI, <i>Equal before the law or discriminated? The status of religious minorities in Poland</i>	589
WOJCIECH GIZICKI, KRZYSZTOF BANASIUK, <i>Patriotic and Religious Attitudes among a Select Group of Poland’s Territorial Defense Force Soldiers</i>	627
List of authors	643

*Texts marked with an asterisk are available only in the E-Edition.

Wykaz autorów

Borys Przedpelski, b.przedpelski@chat.edu.pl, Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie, ul. Broniewskiego 48, 01-771 Warszawa

Mirosław Michalski, m.michalski@chat.edu.pl, Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie, ul. Broniewskiego 48, 01-771 Warszawa

Ivan Nikulin, nikulinjan@gmail.com, ul. Pułaskiego 36, 15-338 Białystok

Jerzy Sojka, j.sojka@chat.edu.pl, Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie, ul. Broniewskiego 48, 01-771 Warszawa

Abp Jerzy Pańkowski, j.pankowski@chat.edu.pl, Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie, ul. Broniewskiego 48, 01-771 Warszawa

Tadeusz J. Zieliński, t.zielinski@chat.edu.pl, Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie, ul. Broniewskiego 48, 01-771 Warszawa

Wojciech Gizicki, wgizicki@kul.pl, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, Al. Raławickie 14, 20-950 Lublin

Krzysztof Banasiuk, krzysztofbanasiuk@o2.pl, Parafia Ducha Świętego w Siedlcach, ul. Brzeska 37, 08-110 Siedlce